

HADNAGY JÓZSEF

Az adaptivitás értelmezése a szociális csoportmunka folyamatában

I. A téma aktualizálása

A hazánkban zajló társadalmi változások az oktatásban is kifejtették hatását. Ahogy új jelenség volt számunkra a hajléktalanság vagy a munkanélküliség, úgy a pedagógia számára is rengeteg új kihívás adódott. Megjelentek azon szociokulturális háttérrel rendelkező családok gyermekei, akik a családi hátrányok leküzdéséhez speciális ismereteket kívántak meg a pedagógusoktól, s a hagyományos oktatási szervezési formák valamint a pedagógusi eszköztárszerek nem voltak képesek a változásból adódó kihívásokra adekvát válaszokat adni.

Adott tehát a feladat, a pedagógiának hathatós eszközökkel kell hozzájárulni ahhoz, hogy a jövő és jelen nemzedéke hatékony tudással és tapasztalattal várja fel magát a jelen elvárásaival szemben. A delors-i (1997) alappilléreket (1. Megtanítani tanulni, 2. Megtanítani cselekedni, 3. Megtanítani együtt élni, 4. Megtanítani létezni) megvalósítani a gyermekek oktató-nevelő munkája során mára már több mint kihívás, ez a feladata az oktatásnak. A módszertanhoz pedig jó segítség lehet a csoportmunka és az adaptivitás fogalmainak párhuzamba állítása, hiszen így kitágíthatjuk fogalmainkat és gondolkodásunkat az oktatásról, ami elválaszthatatlan a neveléstől.

A pedagógiai adaptivitás és a hozzá kapcsolódó fogalmak nagyon sok hasonlóságot mutatnak a csoportjelenségekkel és a csoportra jellemző munkával. A csoport szó használata azonnal magyarázatot igényel, hiszen az interdiszciplináris megközelítési lehetőség miatt nagyon sokféle csoport és hozzá kapcsolódó fogalom juthat az eszünkbe. Ezért éreztem a csoport szociálpszichológiai jellemzőinek és az adaptivitás fogalmainak összevetését kihívásnak, s arra teszek kísérletet, hogy a szociális csoportmunka kulcsfogalmait párhuzamba állítsam az adaptivitás jelenségét leíró fogalmakkal. Teszem ezt azért is, mert felfogásomban a csoportot egy lehetséges szervezési módnak tartom, ami által pedagógusok hozzásegítik a diákokat a tudás társadalmilag

értékes felhasználásához. Képesé teszik arra őket, hogy önmaguk meghatározó részvételt mutassanak, aktívak legyenek a konstruktív életvezetés, az autonóm erkölcsiség és az élethosszig tartó tanulás iránti igény kialakításában. Ezen célok elérését a szociális csoportmunka által használt fogalmak ismerete sikeresebbé teheti.

II. Gyermekcsoport – mint szociális csoport – értelmezése a pedagógus – mint segítő – tevékenységének dimenziójában

A társadalmi változások okozta anomáliák az iskolában is megjelennek, és óriási kihívás elé állítják a felelősen gondolkodó pedagógust. Devianciák, drog, alkohol, családi konfliktusok mind olyan probléma, amelyet a pedagógiának kell vállalnia. De hogyan? Az általam használt csoport nem csak az oktatási folyamat egy lehetséges szervezési formája, sokkal inkább kapcsolódik a nevelési folyamathoz, s ha a csoport tartalmát is figyelembe vesszük, akkor azt mondhatjuk, elsődleges célja a nevelési folyamathoz kapcsolható. Másodlagos célja az oktatási folyamathoz, hiszen a tagok megtanulnak valamit, de ezt másképpen teszik, mint egy tanítási órán. Lehetséges az is, hogy ezen szervezési forma egy tanítási órán nem használható, de hogy szükség van rá, arról meg vagyok győződve, hiszen a problémák jelentkeznek, a „problémás” gyermekek száma nő, s akkor nekünk tennünk kell valamit.

A csoport egy önálló életet élő egységet alkot, s a rá jellemzők értelmezésével a lehetőségek tárháza nyílik meg a benne és vele dolgozók számára. Ettől függetlenül még többféle csoport eszünkbe juthat, ami a pedagógusi tevékenységben akár spontán módon is jelen van. Ilyen például egy tanuló-csoport, akik egy ismeret elsajátításán dolgoznak, vagy egy munkacsoport, akik egy tanórán egy részfeladat megoldásával vannak elfoglalva, vagy egy szakkörre járó azonos érdeklődéssel rendelkező gyerekcsoport. Idetartozhatnak még egy mozgásos teljesítményt végző, adott edzésre járó tanulók csoportjai is. Mindegyik csoportban van valami azonos, ami ’összeköti’ a tagokat egymással. Ez lehet a tevékenység (tanulás, sport), lehet a cél (feladatmegoldás) vagy a közös érdeklődés.

Az általam használt csoportfogalom elemei közül az alábbiakat emelem ki:

- problémacentrikusság,
- céltudatosság,
- programtevékenység,
- csoportdinamika,
- csoportvezetői attitűdkészlet.

Mindezeket felhasználva az alábbi meghatározást fogalmazhatjuk meg a pedagógus által működtetett szociális csoportokra. Olyan problémacentrikus, céltudatosan vezetett társulás, melyben a csoportvezető programtevékenységén keresztül a csoportdinamikai elemeket ismerve és értve, megfelelő attitűdkészlettel segíti a csoportot a célok elérésében és a problémák kezelésében. Ezen tevékenység révén a csoport szocioemocionális igényeket elégít ki.

Problémacentrikusság

Nagyon fontos kiindulási pontja egy csoport létrejöttének az, hogy milyen probléma köré szerveződik. A különböző hátrányokkal küzdő gyermekek viselkedése sok problémaforrás kiindulópontja lehet egy osztályban vagy az iskolában. A tanítást zavaró viselkedésmódok fegyelmezése és vele szembeni szankciók bevezetése csak tovább mélyítik a problémát és az osztályon belüli konfliktusokat. A konfliktusok gyökereinek a megtalálása, és az erre való érzékenység lesz a feltétele a csoport létrehozásának. Tovább szélesítve a fogalmunkat ez azt is jelenti, hogy a gyermekek figyelmét rá lehet irányítani a jelentkező problémákra, azaz motiválttá lehet tenni arra, hogy aktívan bekapcsolódjanak a probléma csoportos megbeszélésébe, feldolgozásába.

Ezt akkor tudjuk kellő felelősséggel tenni, ha a problémák feltárásába a szülőket is bevonjuk, vagy legalábbis élő kapcsolatot alakítunk ki velük. A problémacentrikusság nagyfokú érzékenységet igényel a leendő vezetőtől, hiszen a probléma az adott csoport számára lehet egyetemleges, a tagok mégis különbözőképpen élik meg, ami a program kialakításánál és végrehajtásánál nagyfokú adaptációs készséget igényel a pedagógustól.

Céltudatosság

A problémák felismerése után szükség van egy olyan elemző tevékenységre mely révén a pedagógus – leendő csoportvezető – az érzékelt problémát képes lebontani ismereti és készségbeli hiányosságokra, s az ezt kompenzáló szakmai programot képes céltudatosan felépíteni úgy, hogy az a csoporttagok fejlődését szolgálja. Fontos, hogy a csoport kimeneti céljait részcélokra tudja lebontani, s minden tevékenységet, melyet a csoporttal együtt végez, az alárendelődjön a tagok szükségleteinek, igényeinek a kívánt és megfogalmazott változás érdekében.

Programtevékenység

Játékok, gyakorlatok, szituációk tematikus rendbe és sorrendbe szedett egysége, melyek révén a csoport fókuszba tudja hozni a problémákat, és azokkal konstruktív módon képes foglalkozni a vezető kérdésfeltevésének és értelmezésének segítségével. A csoport indulása előtt elkészített programterv folyamatos változásokon mehet át – a munka során a csoport igényeinek megfelelően –, ám megléte segíti a csoportvezető szakmai munkájának állandó tudatosságát, tervszerűségét.

Csoportdinamika

Meghatározásához vissza kell nyúlnunk a Toseland–Rivas (1984, id. Hegyesi–Kozma–Szilvási–Talyigás 1997) szerzőpárhoz: „a csoportot, mint társadalmi rendszert felfoghatjuk, mint emberek együttese és interakcióik. Az interakciókat a csoportfolyamatok segítségével követhetjük nyomon. A csoportfolyamat által indukált erőket – melyek hatással vannak a csoport tagjaira és az egész csoportra – nevezzük csoportdinamikának.” A csoportvezető számára elengedhetetlenül szükséges a dinamikai összetevők ismerete és a jelenségeinek felismerése. Fontos továbbá az a munka, amikor a vezető értelmezi, adott esetben a csoport számára is érthetővé teszi a csoportdinamikát.

Csoportvezetői attitűdkészlet

Azoknak a viselkedésmódoknak az együttese, melyek segítségével a csoport vezetője változásra, a problémák vállalására teremt ösztönző légkört. Kommunikációjával és jelenlétével adaptációs mintául szolgál. Az alapjellemzők mellett (feltétel nélküli pozitív elfogadás, személyközpontúság, kongruencia, rugalmasság, állandó válaszkészség, adaptáció a csoport igényeihez) egy nagyon fontos beállítódásra fel kell hívnunk a figyelmet. A csoport életének kezdeti szakaszában a csoport vezetője speciális szerepet tölt be. Ez a szerep nagyon hasonlít az osztályfőnöki szerephez, ám az idő múlásával és a csoport fejlődésével a csoport vezetőjének szerepe más minőségű lesz, azaz folyamatosan próbálja kidolgozni magát a csoportból miközben a maximális csoportautonómia kialakulása történik. Ezzel is segíti a demokratikus folyamatok megélését, a vegyes kortárskapcsolatokban rejlő egyenrangú partneri viszonyok megtapasztalását úgy, hogy közben a csoport tagjai fokozatosan haladnak a kölcsönös segítségnyújtáson alapuló csoporttá válás felé. Ez nem jelenti a visszavonulást, nem jelenti, hogy nincs szükség a

célokra és nincs szükség a pedagógiai eszközök alkalmazására, ellenkezőleg. A pedagógiai folyamat és intervenciók megfelelő kezelésének bizonyítéka, ha a csoport el tudja érni azt a szintet, amikor a pedagógus nem az egyetlen és fő meghatározója a nevelési és oktatási folyamatnak, hanem partnerként képes arra, hogy háttérben maradjon. Ugyanakkor képes arra is, hogy szükség esetén mint facilitátor belépjen abba a folyamatban melyben az egyéni és csoportos autonómia kialakulása már megkezdődött.

III. Adaptivitást leíró fogalmak párhuzama a csoportmunkával

III/1. A logikai keret

Az alábbi fejezetben M. Nádasi Mária (2001) adaptivitással kapcsolatos fogalmait használom, s párhuzamot állítok a fent leírt csoportot meghatározó fogalmakkal, jelenségekkel. Hasonlóságokat keresek, melyeket a „nehézségek” szintjén találtam meg, s az ebből levont következtetések segítségével képzési lehetőségeket és megoldásokat javaslok. Nem kívánok minden fogalmat bevonni az elemzésbe, válogatásom fő szempontja az, hogy legyen valami hasonlóság vagy különbség az adaptivitás fogalmai (egységesség, integráció, pluralizmus, differenciálás) és az általam meghatározott szociális csoport fogalmi rendszere között. Ezzel talán még világosabb lesz az a hasonlóság, mely az adaptivitás és a szociális csoport gondolatisága között megtalálható. Ugyanakkor segít a szociális csoport pontosabb megértésében is.

III/2. Fogalmak – Adaptáció – Probléma – Megoldás

A fejezetcímbe szereplő felosztás azt a gondolatmenetet tükrözi, melyben az adaptivitás fogalmait összefüggésbe hozom a csoportmunka jelenségeivel, majd megvilágítom azt a problémát, mely az adaptivitás értelmezésével kapcsolatban adódik az oktatási folyamatban és a csoportfolyamatban is. Végül konkrét képzési javaslatokat fogalmazok meg.

Egységesség

Értelmezése: A közoktatásban érintettek deklaráltan egyforma lehetőségekkel rendelkeznek.

Adaptáció a csoportra: A csoport problémarendszerét a társadalmi elvárásoktól, társadalmi normáktól való eltérés alkotja, mely problémaként definiálódik. A csoport látens célja a társadalmi elvárásokhoz való igazodás.

A fogalommal deklarált pedagógiai célkitűzés megvalósulásának nehézségei:

- *Az oktatás szintjén:* Nyílt és rejtett szelekció. Szociokulturális eltérésekből adódó egyéb hátrányok növelése.
- *A pedagógus szintjén:* Laikus pedagógiai elméletek és a professzionalitás eredményeként, integrált egyéni pedagógiai elmélet jön, vagy jönne létre.
- *A problémacsoport szintjén:* Negatív megbélyegzés. Társadalmi integráció megkérdőjelezése.
- *A csoportvezető szintjén:* Laikus csoportvezetőből a professzionális során egy integrált csoportvezetői személyiség alakul ki, képződik.

Alapprobléma: A pedagógus csoportvezető ismerje saját laikus pedagógiai „elméleteit” és laikus csoportvezetőségének alapjait. Erre a szakmai önismereti tudásra mennyire készít fel a pedagógusképzés? Az integrált pedagógiai elméletek mellett működő laikus – azaz egyéni tapasztalatokból, elképzelésekből szerveződött – ismeret az oktatási rendszer pályaszocializációs hatása alól kikerülve meddig tartja az állandóságát, s mikor rendeződik vissza a laikus dominancia felé?

Megoldás: Szakmai önismeret bevezetése a képzésbe.

Integráció

Értelmezése: A tanulásban valamilyen oknál fogva akadályozott tanulók együtt nevelése kortársaikkal. Ez az egységesség minőségileg legmagasabb szintje lehetne, ha valamennyi tanulót individuális nevelési szükségleteiknek megfelelő pedagógiai gondoskodásban, bánásmódban lehetne részesíteni.

Adaptáció a csoportra: Az egyetemesség-különbözőség alapjelenségének problematikája, mely arról szól, hogy bár küzdhetnek a tagok ugyanazzal a problémával, s érezhetik ezt egy közös sorsként, minden egyén mégis sajátosnak és egyedinek érzi a saját sorsát és helyzetét, ezért ezekre az eltérésekre is figyelemmel kell lennie a csoport vezetőjének a csoport működése során.

A fogalommal deklarált pedagógiai célkitűzés megvalósulásának nehézségei:

- *Az oktatás szintjén:* Adekvát individuális gondoskodás megalkotása és működtetése a jelenlegi nagy létszámú osztályok esetében.
- *A pedagógus szintjén:* Egyéni bánásmód eszközrendszerének megléte vagy hiánya.
- *A problémacsoport szintjén:* A csoport azon légkörének kialakítása, mely alkalmas az elfogadást, csoportba való integrálást elősegíteni, s ezzel a tag önmegjelenítését serkenti.

- *A csoportvezető szintjén:* Megfelelő attitűdkészlet kialakítása, az empátiás készség fejlesztése, s a hagyományos pedagógusszerep összeegyeztetése a csoportvezetői elfogadó szereppel. A csoport vezetője hogyan dolgozza ki magát a csoportból.

Alapprobléma: Társadalmilag meghatározott pedagógus-szereprepertoár merev határai nehezen építhetők le, s ezt helyettesíteni más szerepfelfogással, és eszközrendszerrel talán új tananyagok, módszerek bevezetésével lehetne. Ez az adott képzési rendszer átalakítását is maga után vonná, s erre a másodrendű változásra nincs felkészülve az oktatás.

Megoldás: Képzés. Empátialaborok, sajátélményű tréningek bevezetése a képzés alapozó szakaszába, problémacentrikus, egyént bevonó oktatással.

Pluralizmus

Értelmezése: a többféleség természetesnek tartása, tudomásul véve az érintettek (gyerekek, szülők, pedagógusok) eltérő igényeit.

Adaptáció a csoportra: A csoport összeállításánál és megalakításánál a „vegyes kulturális összetétel”, mint aktuális kérdés eldöntése, mely a sokféleséget már önmagában rejti.

A fogalommal deklarált pedagógiai célkitűzés megvalósulásának nehézségei:

- *Az oktatás szintjén:* „kiválogatás”, „beválogatás” problematikája, valamint a teljesítmény alapján történő válogatás által okozott feszültségek.
- *A pedagógusok szintjén:* a szakmai autonómia jegyében saját koncepció alapján dolgoznak, így a pedagógiai programok összecsiszolása növelte a konfliktusokat.
- *A problémacsoport szintjén:* adaptáció programban és viselkedésben az eltérő igényű és szociokulturális háttérrel rendelkező tagokhoz.
- *A csoportvezető szintjén:* a már említett aktuális kérdés csoportvezetői megválaszolása. Szakmai konfliktusok megbeszélésének technikai hiányosságai a személyes érintettség nehezítő körülményeivel, így a csoportvezető magára marad.

Alapprobléma: a pedagógus mint csoportvezető vitatható társadalomismereti bázisa, mely a kulturális és egyéb különbségek figyelembevételében és elfogadásában a segítségére lehet, így kérdéses a csoportvezetői viselkedés szocializációs mintája is a csoporttagok számára. Konfliktuskezelési technikák, „esetmegbeszélő” csoporttechnikák elsajátításának hiánya, így a

mediáció, team-esetmegbeszélők levezetésére való alkalmatlanság. Az iskolai rendszer zártsága más segítő szakemberek irányában a külső „segítség” bejutását is nehezíti, így a már említett rendszerprobléma állandósul.

Megoldás:

- Társadalomismeret oktatása, különös tekintettel az eltérő réteg-helyzetű csoportok szociokulturális sajátosságaira.
- A szakmai önismeret után csoportvezetési ismeretek elsajátítása esetmegbeszélő fókusszal, mediátori képzéssel.

Differenciálás

Értelmezése: a pedagógiai folyamat szintjén.

A fogalommal deklarált pedagógiai célkitűzés megvalósulásának nehézségei:

- *Az oktatás szintjén:* csak gyenge tanulók felzárkóztatása, illetve tehetséges tanulók fejlesztése, tanulmányi versenyekre való felkészítése. A tanulót nem teszi érintetté saját fejlődésében.
- *A pedagógus szintjén:* a differenciálás sajátosságos értelmezése.
- *A csoport szintjén:* a programtervben megjelenő játék vagy gyakorlat során hogyan biztosítsa a csoportvezető a mindenki számára hasznos és adaptív élmény- és ismeretszerzést. A csoportvezetői attitűd (nondirektivitás) kialakításának problémája.
- *A csoportvezető szintjén:* programtervírás tisztázatlansága, a csoport igényeinek megfelelő és ahhoz alkalmazkodó programterv létrehozása.

Alapprobléma: a nyílt oktatási forma kihívásainak való megfelelés, nondirektivitás értelmezésének hiánya, „a gyerekek igényének megfelelő oktatás” üres tartalom nélküli terminológiája, az igényekhez történő alkalmazkodást biztosító magabiztos – csoportjelenségek, csoportvezetési ismeretek, csoportvezetési módszerek – tudás hiánya.

Megoldás: Csoportdinamikai ismeretek elsajátíttatása, mikrovezetések, laboratóriumi gyakorlatok számának és lehetőségének emelése, pedagógiai témacentrikus programtervek kidolgozása és vezetésének kipróbálása védett körülmények között, csoportvezetői szupervízió bevezetése a gyakorlati munka minőségbiztosításaként, valamint a tapasztalatszerzési lehetőség harmadik szintjeként.

IV. Az adaptivitás egy lehetséges értelmezése a már leírt csoportban

IV/I. Fogalmi keret: egységesség és differenciálás

A két kulcsfogalom tartalmi megvalósulását az alábbiakban lehet kifejezni a szociális csoporttal kapcsolatban. A csoport kiváló eszköz lehetne azon társadalmi problémák és kihívások kezelésére, melyek egyre inkább jelen vannak az oktatási rendszerben.

Egységesség: egy társadalmi normák által meghatározott programtervben azt jelenti, hogy minden csoporttag számára ugyanaz a gondolkodási és cselekvési lehetőség van felkínálva egy-egy játék vagy gyakorlat kapcsán, ami látszólagos, hiszen a programterv által felvetett témákra adott válaszok adaptívak az egyén pszichés, illetve szociokulturális hátteréhez.

A *differenciáltság* megvalósulása a játékokban és gyakorlatokban való részvétel megengedő pedagógusi attitűd mellett, valamint a viselkedés és megoldások feltétel nélküli pozitív elfogadásával történik. Mindez úgy, hogy az egyénre van bízva annak mértéke, hogy mennyit akar és tud beépíteni a személyiségébe az élmények és tapasztalatok területén. A kontrollt a csoport gyakorolja a normák és a kultúra közös alakításán keresztül. Amint a fenti attitűd által kínált szabadságot megélik a tagok, a differenciáltság igénye a csoportkultúra részévé válik.

Mindemellett a csoportjelenségek aktív értelmezésével a vezető állandó készenlétben van – tudás, játékkismeret, intervenciók, beállítódás –, hogy a csoportdinamikai jelenségeknek megfelelően alakítsa programtervét és a foglalkozást. A csoport igényeit és adottságait figyelembe véve a kitűzött célok maradnak, viszont a célok elérésének az útja – játékok, gyakorlatok változtatásával – változik.

A csoport mint munkaforma, mint környezet, mint módszer így válik alkalmassá arra az elvárásra, amit az iskolával szemben M. Nádasi Mária (2001) megfogalmazott: „Az iskola funkciója azonban nem csupán a tudás-elsajátítás segítése, biztosítása, hanem az is, hogy az elsajátított ismeret társadalmilag konstruktív alkalmazását előkészítse. Ennek feltétele az értékes társas élet, a közös élmény, a tapasztalat- és véleménycsere, akár az ismeretszerzés folyamatához kapcsolódva, akár azon kívül.”

V. Didaktikai feladatok realizálódása a már említett csoportban

A fent leírt csoport nevelő hatását és szervezettségét az is alátámasztja, hogy a didaktikai feladatok kézzelfoghatóan jelen vannak a működése közben. Ennek segítségével még inkább érdemes elgondolkodnunk a csoportok

meghonosításán a hazai pedagógiai gyakorlatban. A fogalmak adaptációjával ugyanakkor ezeknek a csoportoknak a működtetéséhez is kapunk némi információt.

Didaktikai feladat: új ismeretszerzés

Adaptáció: Tapasztalat a játék vagy gyakorlat kapcsán önmagával, társaival és a témával kapcsolatban, melyet az adott foglalkozás fókusza határoz meg.

1. Didaktikai feladat: Alkalmazás

Adaptáció: Társas közegben a játék által nyújtott tapasztalatokat az egyén egy hasonló helyzetben önkéntelenül is felhasználja s a csoport által indukált erőknek köszönhetően a visszatérő szituációkban is, újra és újra átélheti és kipróbálhatja önmagát, hiszen kénytelen az önmegjelenítésre.

2. Didaktikai feladat: Rendszerezés

Adaptáció: A játék- és gyakorlatsor a téma szempontjából egy koherens egészet alkot, s az egyén folyamatos önreflexióra kényszerül, ezáltal rendszerezi a csoporttapasztalatokat. Ebben igen nagy szerepe van a csoportvezetői tudatosságnak, hiszen intervencióival ráirányítja a tagok figyelmét arra, hogy folyamatosan rendezzék és tudatosítsák tapasztalataikat.

3. Didaktikai feladat: Ellenőrzés

Adaptáció: A csoportdinamikai jelenségek folytán a csoportnormák és a csoportkultúra kialakításával a csoport csoportnyomást (ellenőrzést) gyakorol az egyénre. Ez belülről szervezett s nem kívülről irányított.

4. Didaktikai feladat: Értékelés

Adaptáció: A csoport működése során több lehetőséget is rejt az értékelés megvalósulására. A játékok és gyakorlatok után a tagok a tapasztalatok megbeszélésével értékelik saját és társaik munkáját. Ugyanakkor a csoport végén rituálék bevezetésével állandó visszacsatolás történhet a tagoktól egymás és saját munkájukra vonatkozólag, amibe a csoport vezetőjének véleménye szintén beletartozik, de nem a hagyományos pedagógiai értékelés szabályai szerint.

Irodalomjegyzék

Buda Béla: A személyiségfejlődés és a személyiségfejlődést szolgáló csoportmód-szerek. In: Telkes József (szerk.): Személyiségfejlesztés. Magyar Népművelők Egyesülete. Tatabánya. 1989. 23–50.

Hunyadi Györgyné–M. Nádasai Mária: Pedagógiai tervezés. Comenius Bt. Pécs. 2000.

- Kotschy Beáta: Az iskolai oktatómunka tervezése. In: Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanulásához. Szerk.: Falus Iván. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1997.
- M. Nádasi Mária: Adaptivitás az oktatásban. Comenius Bt. Pécs. 2001.
- Oktatás – rejtett kincs. A Jacques Delors vezette Nemzetközi Bizottság jelentése az UNESCO-nak az oktatás XXI. századra vonatkozó kérdéseiről. Osiris Kiadó Magyar Unesco Bizottság. Budapest. 1997.
- Rudas János: Delfi örökösei. Gondolat. Budapest. 1990.
- A szociális munka elmélete és gyakorlata 4. Szerk.: Hegyesi Gábor–Kozma Judit–Szilvási Léna–Talyigás Katalin. Bárcki Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola. Budapest. 1997.
- Toseland, R. V. and Rivas, R. F.: An Introduction to Group Work Practice, „Understanding Group Dynamics”. New York, Macmillan Publishing Company, 1984,